

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΠΘ

ΗΜΕΡΙΔΑ
ΜΕ ΘΕΜΑ

Τα Οικονομικά του '21

Σύνδεσμος Συμμετοχής μέσω ZOOM: <https://authgr.zoom.us/j/97496545152>

Σύνδεσμος Ζωντανής Μετάδοσης: <https://www.auth.gr/video/video-imerida-me-thema-ta-oikonomika-toy/>

12 Νοεμβρίου 2021
Αμφιθέατρο III, ΚΕ.Δ.Ε.Α ΑΠΘ
10:00 - 14:00

Δ. Η οικονομία και τα οικονομικά της Επανάστασης του 1821

Γιάννης Μηλιός,¹⁸⁴

1. Η μέριμνα της Επανάστασης για τη «Δημόσια Οικονομία»

Από την πρώτη στιγμή της έκρηξής της, η Ελληνική Επανάσταση διακήρυξε τον ριζοσπαστικό διαφωτιστικό-αστικό χαρακτήρα της και συγκρότησε αντίστοιχους αστικούς-αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, στην προοπτική ίδρυσης ενός αστικού συνταγματικού κράτους. Μπορεί το υποκείμενο της Επανάστασης να μην υπήρξε ομογενές, όπως άλλωστε εύκολα συνάγεται από το γεγονός και μόνο των εμφυλίων πολέμων του 1823-1824, εντούτοις η ηγεμονική και τελικά κυριαρχούσα τάση κατά την περίοδο του ένοπλου αγώνα (1821-1827) αποτυπώνεται χωρίς αμφιβολία στα επίσημα αυτά κείμενα και ψηφίσματα, όπως και στους αντίστοιχους θεσμούς.

Καθώς η ελληνική Επανάσταση δημιούργησε κράτος σχεδόν αμέσως μετά την έκρηξή της, και μάλιστα ένα προχωρημένο νεωτερικό κράτος για την εποχή του, δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι ήδη από το 1821-22 ίδρυσε τους πρώτους, πρωτόλειους έστω, δημοσιονομικούς θεσμούς. Από αυτούς μπορούμε να αντλήσουμε πολύτιμα στοιχεία όχι μόνο για τα οικονομικά της Επανάστασης αλλά και για την Επανάσταση αυτή καθ' αυτή, το εύρος της συμμετοχής του ορθόδοξου πληθυσμού στις περιοχές όπου αυτή ξέσπασε, τα διαθέσιμα μέσα κλπ.

Αξίζει να αναφερθεί ως χαρακτηριστικό παράδειγμα ότι οι πρόνοιες που θεσπίστηκαν με τον Νόμο «περί του κανονισμού της Διοικήσεως εις την ελληνικήν επικράτειαν», που επικυρώθηκε στις 30 Απριλίου 1822, αιτιολογούνται με το ακόλουθο σκεπτικό:

«Επειδή πρώτον συμφέρον εκάστης πολιτείας είναι η σοφή και ορθή Δημόσιος Οικονομία (administration publique), μόνη πηγή της αληθούς των εθνών ευδαιμονίας·

---

184 Ομότιμος καθηγητής στον Τομέα Ανθρωπιστικών Επιστημών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου.

Επειδή δια να έμβη εις πράξιν η Δημόσιος Οικονομία, αναγκαίον είναι να σχηματισθώσιν επαρχίαι, εις τας οποίας να εισαχθή η Διοίκησις παριστανομένη από τους πολιτικούς λειτουργούς της·

Επειδή από το ομοιόμορφον του οργανισμού, και επομένως από την αλληλουχίαν όλων των Διοικητικών κλάδων προέρχεται η αληθής αρμονία, και εκ ταύτης πάλιν η ισομερής διανομή των δημοσίων φόρων, και η ακριβής της Διοικήσεως εκτέλεσις [...]» (Μάμουκας 1839, τ. Γ: 61).

Αλλά και η προηγούμενη απόφαση της Προσωρινής Διοικήσεως στις 30/3/1822, με το Ε΄ Ψήφισμά της, καταργούσε τον μέχρι τότε ομοσπονδιακό χαρακτήρα του κράτους και τις αντίστοιχες τρεις διοικήσεις («Πελοποννησιακή Γερουσία», «Άρειος Πάγος της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος» και «Οργανισμός Δυτικής Χέρσου Ελλάδος») με επιχείρημα τις ανάγκες της δημόσιας οικονομίας.

«[Θ]εωρήσασα την ύπαρξιν των μερικών υπαλλήλων Διοικήσεων, οίον Γερουσιών, Αρείου Πάγου, κτλ., επιβλαβή διά το μέγα προερχόμενον εμπόδιον εις την πρόοδον της Δημοσίου Οικονομίας και θεωρήσασα πρόσφορον την παρούσαν περίστασιν εις την κατάλυσιν αυτών, εψηφίσασα τάδε. Όλαι αι μερικαί Διοικήσεις των Τμημάτων της Επικρατείας να καταλυθώσιν εις το εξής, και αμέσως από την εθνικήν Διοίκησιν να εξαρτώνται οι διάφοροι λαοί της Ελλάδος» (Μάμουκας 1839, τόμ. Β΄: 98).

Σε κάθε επαρχία της απελευθερωμένης ελληνικής επικράτειας ορίστηκε ένας «Επιστάτης των προσόδων», ως επικεφαλής της αντίστοιχης επιτροπής συλλογής των δημοσίων εσόδων. Παράλληλα συστήθηκε η επί των Εθνικών Λογαριασμών Επιτροπή (ή Λογιστική Επιτροπή) στο επίπεδο της συνολικής επικράτειας.

2. Δαπάνες και έσοδα. Ο Προϋπολογισμός του 1823

Κατά τη 2^η Εθνοσυνέλευση στο Άστρος (30/3/1823-18/4/1823) υποβλήθηκε ο Προϋπολογισμός του έτους 1823, από τον οποίον προκύπτουν σημαντικές πληροφορίες όχι μόνο για τα έσοδα και τις δαπάνες κατά τα νικηφόρα δύο πρώτα χρόνια της Επανάστασης αλλά και για τον αριθμό των

μαχητών που εντάχθηκαν σε αυτήν, καθώς η επαναστατική Προσωρινή Διοίκηση είχε αναλάβει την υποχρέωση μισθοδοσίας των μαχητών.

2.1. Δαπάνες: Στρατιωτικές, ναυτικές, της διοικήσεως

Σύμφωνα λοιπόν με την έκθεση της Λογιστικής Επιτροπής στην Εθνοσυνέλευση του Άστρους, καταγράφονται τρεις κατηγορίες δαπανών:

α) Μηνιαία έξοδα στρατιωτικά 2.444.000 γρόσια, ως εξής:

«1ον Στρατεύματα διά πολιορκίαν διαφόρων φρουρίων (Κορώνης, Μεθώνης, Πατρών, Κορίνθου) και δια κατοχήν Κρήτης = 18.300 άνδρες.

2ον Στρατεύματα δια το εσωτερικόν = 6.050 άνδρες.

3ον Στρατεύματα δι' εκστρατείας = 26.650 άνδρες. [Σύνολο] 51.000 άνδρες.

Διά τας 51.000 ταύτας ανδρών εδαπανώντο κατά μήνα 2.044.000 γρ., ο δε οπλισμός των απήτει άλλας 400.000 γρ.» (Ανδρεάδης 1904: 8).

β) Μηνιαία έξοδα ναυτικά 1.180.000 γρ. Η Προσωρινή Διοίκηση είχε την ευθύνη για 60 πλοία:

«Τα έξοδα ενός πλοίου προϋπολογίζονται εις 10.800 γρ. κατά μήνα, μετά δε των εξόδων συντηρήσεως και επισκευής ανέρχονται εις 13.130. Τα εξήκοντα λοιπόν καράβια του εθνικού στόλου απαιτούσι 780.000 γρ. κατά μήνα, εις ά προσθετέον και 400.000 διά πολεμοφόδια. Σύνολον ναυτικού προϋπολογισμού 1.180.000 γρ. μηνιαίως. [...] Ωστε ναυτικός και στρατιωτικός προϋπολογισμός ανήρχετο κατά μήνα εις 3.624.000 γρ.» (όπ.π.).

γ) Μηνιαία έξοδα διοικήσεως 500.000 γρ.

Το σύνολο των δαπανών ήταν λοιπόν 4.124.000 γρ. κατά μήνα ή 24.724.000 από τον Μάιο μέχρι τον Νοέμβριο. Για τους χειμερινούς μήνες τα έξοδα υπολογίζονταν στο μισό.

Συμπερασματικά, το σύνολο των ετήσιων δαπανών που επιβάρυναν την επαναστατική Προσωρινή Διοίκηση ήταν 38.616.000 γρόσια.

Στον Προϋπολογισμό του 1823 δεν υπολογίζονται οι δαπάνες των νησιωτικών κοινοτήτων, που συνέβαλλαν σημαντικά με τα πλοία τους στις κατά θάλασσα συγκρούσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τα ελληνικά πλοία πριν την Επανάσταση ανέρχονταν σε 700 περίπου και ανήκαν κυρίως στις κοινότητες της Ύδρας, των Σπετσών, των Ψαρών και της Κάσου (Παπάζογλου 1933: 291). Από αυτά τουλάχιστον 200, με πληρώματα 15.000-16.000 ανδρών, καταγράφονται να έχουν συμμετάσχει σε ναυτικές πολεμικές επιχειρήσεις στη διάρκεια της Επανάστασης, ενώ τα υπόλοιπα συνέχιζαν τις εμπορικές τους δραστηριότητες.

Επομένως οι δαπάνες που επιβάρυναν τα νησιά της Επανάστασης και οι οποίες δεν καταγράφονται στον Προϋπολογισμό του 1823 πρέπει να υπερέβαιναν τα 20 εκατομμύρια γρόσια.

Παρενθετικά αξίζει να σημειωθεί εδώ το εξής: Οι 66.000 μαχητές που κατά την εκτίμηση της Εθνοσυνέλευσης και τα άλλα διαθέσιμα στοιχεία συμμετείχαν στην Επανάσταση ήταν ιδιαίτερα σημαντικός αριθμός για τα δεδομένα της εποχής: αποτελούσαν το 18% του ανδρικού πληθυσμού της πρώτης ελληνικής επικράτειας (συνολικός πληθυσμός 750.000 το 1828· Hering 2004: 65)¹⁸⁵ και το 10,5% του ανδρικού πληθυσμού του συνόλου των περιοχών που επαναστάτησαν. Στους μαχητές αυτούς πρέπει να προσθέσουμε όσους έμμεσα συνεισέφεραν στην Επανάσταση, με την παραγωγή πυρίτιδας και άλλου πολεμικού υλικού, την τροφοδοσία των ενόπλων με τρόφιμα, ρουχισμό, κλπ., τη συντήρηση και επισκευή των πλοίων.

2.2. Έσοδα: Φόροι, καταναγκαστικοί έρανοι, λείες, λύτρα, εσωτερικός δανεισμός, εκούσιες εισφορές

Η επαναστατική Προσωρινή Διοίκηση της Ελλάδος κατάργησε εκείνους τους οθωμανικούς φόρους που θεωρήθηκαν «δουλικοί», δηλαδή ασύμβατοι με το νέο καθεστώς που επέβαλε η Επανάσταση, όπως π.χ. το χαράτσι ή «κεφαλικό φόρο» και τους φόρους υπέρ των τιμαριωτών-

---

¹⁸⁵ Σύμφωνα με τον Αθανάσιο Ν. Βερναρδάκη, ο πληθυσμός της Ελλάδας ήταν 875.150 άνθρωποι το 1821, 741.950 το 1828, 752.077 το 1838 και 986.731 το 1848 (Βερναρδάκης 1990: 2). Διαφορετικές είναι οι εκτιμήσεις του Ν. Ι. Σβορώνου: 938.765 κάτοικοι το 1821, 753.400 το 1828, 823.773 το 1839 (Σβορώνος 1934: 224).

πασάδων. Διατήρησε όμως ως βασικό φόρο τη «δεκάτη», δηλαδή το 1/10 της αγροτικής, βιομηχανικής (μύλοι, μανουφακτούρες κλπ.), ή χειροτεχνικής παραγωγής, που αποδιδόταν σε χρήμα, αλλά ενίοτε και σε είδος.¹⁸⁶ Παράλληλα, ήδη από το 1821 (στην Α΄ Εθνοσυνέλευση – 20/12/1821-16/1/822) το μεγαλύτερο μέρος του καλλιεργήσιμου εδάφους του νέου ελληνικού κράτους ορίστηκε ως ιδιοκτησία του κράτους (*εθνικές γαίες*). Παραχωρήθηκε δε στους μικροκαλλιεργητές, οι οποίοι θεωρήθηκαν απλοί νομείς της κρατικής ιδιοκτησίας.¹⁸⁷

Οι συνθήκες αυτές φαινομενικά μόνο προσομοιάζουν προς το καθεστώς ιδιοκτησίας πάνω στη γη που επικρατούσε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στην πραγματικότητα, το ελληνικό κράτος με τη ρύθμιση για τις εθνικές γαίες δεν κληρονομούσε την ασιατική ιδιοκτησία του παρελθόντος, αλλά εγκαθίδρυε εντελώς διαφορετικές, αστικού τύπου, σχέσεις ιδιοκτησίας πάνω στη γη: Το κράτος, ως ιδιοκτήτης της γης με την αστική-καπιταλιστική έννοια του όρου (πλήρης ιδιοκτησία περιουσιακού στοιχείου), αποκτούσε το δικαίωμα να την πουλήσει, να την υποθηκεύσει κλπ., δικαιώματα που ήταν αδιανόητα στο καθεστώς των ασιατικών-οθωμανικών σχέσεων παραγωγής. Και πραγματικά η Επαναστατική Κυβέρνηση καθόρισε τη γη ως εθνική ιδιοκτησία για να τη θέσει στη συνέχεια ως εγγύηση προς όφελος των διεθνών δανειστών της: Αν δηλαδή αδυνατούσε η Ελληνική Κυβέρνηση να αποπληρώσει τα εθνικά δάνεια που έλαβε από το εξωτερικό (τα οποία τελικά παραχωρήθηκαν το 1824 και 1825, βλ. παρακάτω) αναλάμβανε την υποχρέωση να εκποιήσει τις εθνικές γαίες, ή μέρος τους, για την αποπληρωμή των δανειστών της.

Με τον τρόπο αυτό, η νέα εξουσία διακήρυσσε ταυτόχρονα τον *ριζικό μετασχηματισμό των σχέσεων ιδιοκτησίας στη γη*: Η ασιατική-οθωμανική, συλλογική, ελέω Θεού ιδιοκτησία (που απέκλειε κάθε δυνατότητα πώλησης ή υποθήκευσης) έδινε τη θέση της σε μια «πλήρη» ιδιοκτησία, που αντιστοιχεί αποκλειστικά στις κοινωνικές (και νομικές) σχέσεις του καπιταλισμού.

Επιπλέον, η δεκάτη αποτελεί μια μορφή δοσίματος που, υπό όρους, μπορεί να ενσωματωθεί στο καπιταλιστικό σύστημα ως ένα είδος προσόδου που ισοδυναμεί, στην περίπτωση που μας ενδιαφέρει, με φόρο επί του προϊόντος, όπως άλλωστε συνέβη στις περισσότερες καπιταλιστικές

---

186 Όπως παρατηρεί ο Ανδρέας Ανδρεάδης, «και αι βιαιότεραι των Επαναστάσεων δεν ισχύουσι να μεταβάλωσιν άρδην την δημοσιονομικήν οργάνωσιν» (Ανδρεάδης 1925: 6).

187 Το 1833 οι εθνικές γαίες αποτελούσαν περίπου 12,9 εκατ. στρέμματα σε σύνολο 18,6 εκατ. στρεμμάτων αγροτικά και κτηνοτροφικά αξιοποιήσιμου εδάφους (Καρούζου 2006: 182).

χώρες. Ο Καρλ Μαρξ σημείωσε σχετικά τις «εκκλησιαστικές δεκάτες» στη Βρετανία και τις Tithe Commutation Acts, τα ψηφίσματα του Κοινοβουλίου το 1836 και 1838 που προέβλεπαν την αντικατάστασή τους με πληρωμές σε χρήμα:

«Μια όχι σωστή αντίληψη της φύσης της γαιοπροσόδου βασίζεται στο γεγονός, ότι από τη φυσική οικονομία του μεσαίωνα σύρθηκε και μεταφέρθηκε στη σύγχρονη εποχή, διαιωνίστηκε με παλιά συμβόλαια, η πρόσδοδος σε είδος, εν μέρει με τη μορφή της δεκάτης της εκκλησίας [...] εκεί που εξακολουθούσε να υπάρχει πάνω στη βάση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, δεν ήταν τίποτα άλλο, και δεν μπορούσε να είναι άλλο τίποτε, από μια μεσαιωνικά μεταμφιεσμένη έκφραση της προσόδου σε χρήμα» (Μαρξ 1978: 967-968· βλ. και Ξιφαράς 1992: 123-124).

Πέρα όμως από τη δεκάτη η επαναστατική Κυβέρνηση επέβαλλε καταναγκαστικές εφάπαξ εισφορές, όπως το «Χρηματολόγιον» του 1822 (1.066.000 γρ.), ή τον «υποχρεωτικό έρανο» του 1823 (1.000.000 γρ.).¹⁸⁸

Στον Προϋπολογισμό του 1823 τα έσοδα από προσόδους (δεκάτες κλπ.) καταγράφονται ως ακολούθως:

Έσοδα Κρήτης	7.383.620 γρ.
Έσοδα Νήσων	1.419.100 γρ.
Έσοδα Αν. Ελλάδος	708.200 γρ.
Έσοδα Δυτ. Ελλάδος	729.500 γρ.
Έσοδα Πελοποννήσου	2.606.800 γρ. ¹⁸⁹

---

188 Οι καταναγκαστικές εισφορές ήταν σε μεγάλο ποσοστό ονομαστικές: «Από Βοστίτζαν ο Δ. Μελετόπουλος 10.000, από την Πράστα ο Παν. και Αναγ. Τροχάνης 75.000, από τα Καλάβρυτα ο Ασημάκης Φωτήλας 18.000 [...]». Από την Καρύταιναν οι αδελφοί Δεληγιανναίοι 120.000 [...]» (παρατίθεται σε Ανδρεάδης 1904: 9-10).

189 Ο Βρετανός πρόξενος Philip James Green, χρησιμοποιώντας δικές του πηγές, υπολογίζει τα έσοδα της Πελοποννήσου κατά το 1823 σε 2.764.300 γρόσια (Ανδρεάδης 1925: 6).

12.846.220 γρόσια» (Ανδρεάδης 1925: 6).

«*Συνεπώς σύνολον εξόδων 38.616.000 γροσίων απέναντι εσόδων 12.846.220 γρ.*»
(Ανδρεάδης 1904: 8· η υπογράμμιση δική μου. Βλ. και Κοφινάς 1934).

Τα φορολογικά έσοδα (μαζί με τα όποια έσοδα από δασμούς κλπ.) κάλυπταν λοιπόν μόλις το 33% των δαπανών και μόλις το 14% αν εξαιρέσει κανείς τα έσοδα από την Κρήτη (η οποία καταλήφθηκε από τον Ιμπραήμ Πασά τον Μάιο του 1824).

Πώς καλυπτόταν επομένως το έλλειμμα των 25,8 εκατομμυρίων γροσίων ετησίως;

Κατ' αρχάς η Κυβέρνηση ανέβαλλε την καταβολή των μισθών στους μαχητές, έτσι ώστε κατά τα τρία περίπου πρώτα χρόνια της Επανάστασης δεν πληρώθηκαν οι προϋπολογιζόμενοι μισθοί, καθώς κατά τη νικηφόρα αυτή πρώτη περίοδο της Επανάστασης υπήρχε για τους ενόπλους η εναλλακτική οδός της *λαφυραγωγίας*. Εφόσον βέβαια τα λάφυρα τα έπαιρναν στο μεγαλύτερο μέρος τους ατομικά οι μαχητές, δεν είναι δυνατόν να υπολογιστεί το ύψος των σχετικών απολαβών. Το σίγουρο είναι πάντως ότι στο δημόσιο ταμείο εισήλθε ένα μικρό ποσοστό αυτών των απολαβών από λάφυρα (π.χ. ένα μικρό τμήμα από τον «θησαυρό της Κορίνθου»).¹⁹⁰

Χαρακτηριστικά, ο Κολοκοτρώνης στα «Απομνημονεύματά» του περιγράφει ως εξής τη μάχη πριν την κατάληψη της Τριπολιτσάς:

«Οι Τούρκοι που είχαν μείνει ς' την Τριπολιτζά, εβγήκαν κι' επολεμούσαν διά να εμποδίσουν τους Έλληνας να έλθουν εις βοήθειαν. Οι στρατιώτες οπού είχα στείλει εκτύπησαν τους Τούρκους αποπάνω, και τους ετζάκισαν [...] έπειτα ήρθε και το μεγάλο σώμα των Τούρκων με τα φορτώματα έως 600 μουλάρια και άλογα με τους πεζούς και καβαλαραίους· τα φορτώματα τα είχαν στην άκρη [...]. Οι Έλληνες εδόθησαν εις τα λάφυρα, και εγλύτωσαν οι Τούρκοι, διότι δεν τους επήραν κυνηγώντας. Επάσχισα με το σπαθί, με ταις κολακίαις διά να

---

¹⁹⁰ Τα λάφυρα που έπαιρναν οι στρατιώτες ως ατομική ιδιοκτησία, κατά ένα μέρος τους τα πουλούσαν. Ο Ανδρεάδης (1904: 10) παρατηρεί σχετικά: «Εις δε των χρηστοτέρων ανδρών του αγώνος, ο Δ. Υψηλάντης, προσεπάθησε να θέση ως κανόνα ότι μέρος των λαφύρων θα διετίθετο υπέρ του κοινού ταμείου. Πλην ουδέν άλλο απέλαβεν, ή γέλωτα και γλεύην». Και ο Gunnar Hering σημειώνει: «Ο Κολοκοτρώνης έδειξε στον πόλεμο τέτοιο ζήλο πλουτισμού που του έδωσαν το παρατσούκλι Καπετάν Λαφύρας» (Hering 2004: 107).

τους κινήσω, πλην δεν άκουαν, και έτζι εγλύτωσαν οι Τούρκοι. Εις αυτόν τον πόλεμον οι Τούρκοι ήσαν 6.000, οι περισσότεροι καβαλαραίοι, Έλληνες ήσαν 1.000, όλοι Καρυτινοί» (Κολοκοτρώνης 1846: 79-80).

Ορισμένες φορές η λαφυραγωγία ως μέθοδος αμοιβής των ενόπλων επεκτεινόταν και σε πρακτικές πέραν του πολέμου εναντίον των Οθωμανών. Χαρακτηριστική είναι η ακόλουθη περίπτωση, κατά την οποία ο Λυκούργος Λογοθέτης, ο οποίος ήταν επιφορτισμένος με την άμυνα της Χίου, έστειλε στις 20/3/1822 επιστολή «Προς την Β΄ των Ελλήνων Συνέλευσιν», στην οποία παρακαλεί τις αρχές να εγκαλέσουν στην τάξη κάποιον αγωνιστή:

«Εκινήσαμεν από ογδός του τρέχοντος Μαρτίου κατά των τυράννων της Χίου, [...] εκρατήσαμεν την πολιτείαν και με την πρώτην μας ορμήν εβάσαμεν τους εχθρούς όλους μέσα εις το κάστρον, τους κρατούμεν τακτικώς σφαιρισμένους και ελπίζομεν βεβαίως να τους κατατροπώσωμεν [...] Αλλ' επί τούτοις και άλλο κακόν χειρίστον. Ο Χ. Αντώνιος Βουρνιάς Χίος, λαβών μαζί του μερικούς ομοίους του εις τα φρονήματα, εκήρυξε τον εαυτόν του αρχιστράτηγον Χίου [...] περιέρχεται και λαφυραγωγεί, λεηλατεί και γυμνώνει, αρπάζει ό,τι εύρη χωρίς να στοχαστή ή Χριστιανικόν είναι το αρπαζόμενον ή Τουρκικόν. [...] Παρακαλούμεν όμως αυτού με την βαθύνοιάν σας να κρίνετε την περίστασίν μας ταύτην και τα κινήματά του και να τον γράμητε αποφασιστικώς να ησυχάση» (Χιακόν Αρχείον 1924: 44-45· η υπογράμμιση δική μου).

Πέρα από τα λάφυρα, έσοδα εισπράττονταν και από λύτρα για απελευθέρωση αιχμαλώτων Οθωμανών αξιωματούχων και χαρεμιών. Για παράδειγμα, μετά την κατάληψη της Τριπολιτσάς στις 23 Σεπτεμβρίου 1821, και ενώ σφαγιάστηκαν όλοι οι μουσουλμάνοι και Εβραίοι κάτοικοι της πόλης («Το ασκέρι [...] το Ελληνικό, έκοβε και εσκοτώνε από Παρασκευή έως Κυριακή, γυναίκαις, παιδιά και άντραις 32.000· μια ώρα ολόγυρα της Τριπολιτζάς [...]. Το άλογό μου από τα τείχη έως τα σαράγια δεν επάτησε γη» γράφει ο Κολοκοτρώνης [1846: 82]), εντούτοις κρατήθηκαν αιχμάλωτοι οι αξιωματούχοι και τα χαρέμια.

Σχετικά ο Κολοκοτρώνης αναφέρει:

«Του Σεχνετζίμπεη η φαμηλιά έμεινε μ' εμέ, 24 άνθρωποι· τον Κιαλίμπεη τον 'πήρε ο Γιατράκος – ο Κεχαϊάς έμεινε αιχμάλωτος με τα χαρέμια και τα 'περίλαβε ο Πετρόμπεης

[...]. Έπειτα από 10 ημέρας εβγήκαν όλοι οι Έλληνες με τα λάφυρα και επήγαν εις ταις επαρχίαις τους σκλάβους, σκλάβαις. Σε 10 ημέραις οπού επείκασα ότι οι Έλληνες εσιγουρεύθησαν τα λάφυρά τους, εκάμαμε συνέλευσι, ο Υψηλάντης, ο Πετρόμπεης και άλλοι, όπου είχαμε αρχήν» (Κολοκοτρώνης 1846: 83-84).¹⁹¹

Και πάλι δεν είναι δυνατόν να υπολογιστεί το σύνολο των χρημάτων που εισπράχθηκαν από λύτρα, εφόσον ένα μικρό μέρος μόνο από αυτά κατέληξε στο δημόσιο ταμείο.

Επιπλέον και σημαντικότερο, υπήρχαν *πρόσοδοι σε είδος*, το «τριτοδέκατον» (δηλαδή το 20-30% του συνολικού προϊόντος των κτημάτων), το ύψος των οποίων και πάλι δεν μπορεί να εκτιμηθεί.

Η Προσωρινή Διοίκηση προσπάθησε να καλύψει μέρος του ελλείμματος με *εσωτερικό δανεισμό*. Εξέδωσε *ομολογίες* αξίας πέντε εκατ. γροσίων, αλλά κατάφερε να εισπράξει μόλις 1,471 εκ. γρόσια, σύμφωνα με έκθεση της Λογιστικής Επιτροπής τον Απρίλιο 1827 κατά την Γ' Εθνοσυνέλευση στην Τροιζήνα:

«Κατά τον υπ. αρ. Α' Νόμον της Σ. Διοικήσεως της Α' Περιόδου, ετυπώθησαν εθνικαί των πέντε Κλάσεων ομολογίαι 17.250 εκ. γρ. 5.000.000. Όσαι δε εξεδόθησαν εξ αυτών είναι 3.688 εκ. γρ. 1.471.000. Ευρίσκονται δε και ανά χείρας ανέκδοτοι μόνον 408 των ανά 100 γρ. αίτινες φέρουν γρ. 42.100. [...] Διό ελλείπουσιν 13.154 εθνικαί δια τύπου ομολογίαι [...], όλαι εκ γρ. 3.486.900, τας οποίας οι εκτελέσαντες τα χρέη του Υπουργείου της Οικονομίας της Α' και Β' Περιόδου οφείλουσι να επιστρέψωσιν, ή να ασφαλίσωσι το Έθνος δια τας αυτάς ομολογίας» (Μάμουκας 1840, τ. 8^{ος}: 152).

Όπως και με τις λείες ή τα λύτρα, έτσι και με τον εσωτερικό δανεισμό τα αποτελέσματα για το δημόσιο ταμείο ήταν επομένως πενιχρά.

---

191 Ο Ανδρεάδης (1925: 8-9) αναφέρει ανέκδοτη επιστολή του Ανδρέα Λουριώτη προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη το 1825 σύμφωνα με την οποία οι Οθωμανοί ήταν πρόθυμοι να καταβάλουν 500.000 γρόσια για την απελευθέρωση του πασά του Ναυπλίου.

Πολύ σημαντικότερες ήταν εντούτοις οι *εκούσιες εισφορές*, οι οποίες ήταν είτε σε χρήμα (κυρίως από τους μεγάλους εφοπλιστικούς και άλλους επιχειρηματικούς οίκους), είτε σε είδος, από ποιμένες, γεωργούς κλπ. προς τους μαχητές.

Αναφορικά με τις εκούσιες εισφορές σε είδος ενδεικτική είναι η ακόλουθη περιγραφή του Κολοκοτρώνη:

«Η Καρύταινα από την αρχήν της πολιορκείας της Τριπολιτζάς έως την πτώσιν της έδωσε 48.000 σφαχτά και εράνους από τους ευκαταστάτους» (Κολοκοτρώνης 1846: 84).

Αναφορικά με τις εκούσιες εισφορές σε χρήμα ξεχωρίζουν εκείνες των τριών νησιών, Ύδρας, Σπετσών, Ψαρών:

«Οι κατά τους Ναπολεοντείους πολέμους πλουτήσαντες εφοπλισταί συνεισέφερον και πλοία και σιτηρέσια και μισθούς. Το δε μέγεθος των θυσιών κρίνεται εξ ενός αριθμού: Κατ' επίσημα έγγραφα ανήλθον αύται εις 10.000.000 παλ. δρ. διά την Ύδραν, 5.700.000 τας Σπέτσας και 4.430.000 διά τα Ψαρά. [...] Αλλ' αν λάβη τις υπ' όψιν [...] ότι τα εξ εγχωρίων Ελλήνων εισπραχθέντα υπό του δημοσίου εις χρήμα καθ' όλα τα έτη της Επαναστάσεως, κατά τας επισήμους δηλώσεις της Λογιστικής Επιτροπής προς την συνέλευσιν του Άργους, δεν υπερέβησαν τα 23 εκατομ. γροσίων [= 38 εκατ. παλ. δρχ. περίπου, Γ.Μ.], πρέπει να παραδεχθή ότι σήμερα μόνον θυσία δισεκατομμυρίου θα ηδύνατο να ισοφαρίση την γενομένην κατά τον Αγώνα υπό των τριών νήσων [...] Εκ των εφοπλιστών οι συνεισενεγκόντες τα πλείονα ήσαν εν Ύδρα οι οίκοι Κουντουριώτη: 2.141.806, Βουδούρη: 764.114 και Τομπάζη 559.170· εν Σπέτσαις οι των Αναργύρου: 609.000, Μπόταση 453.000 και Μέξη: 430.000· εν Ψαροίς, οι των Κοτζιά: 459.000 και Αποστόλου: 448.153» (Ανδρεάδης 1925: 10).

Σημαντικές υπήρξαν επίσης, σύμφωνα με πολλές μαρτυρίες, οι εκούσιες συνεισφορές ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού αλλά και φιλελληνικών επιτροπών και μεμονωμένων ατόμων σε χρήμα και οπλισμό, καίτοι δεν υπάρχουν συγκεντρωτικές πληροφορίες για το ύψος τους. Ο Λόρδος Βύρων για παράδειγμα μισθοδοτούσε τους Σουλιώτες, εξαγόραζε αιχμαλώτους, συντηρούσε πρόσφυγες και χρηματοδοτούσε τα *Ελληνικά Χρονικά*, την πλέον ριζοσπαστική εφημερίδα της Επανάστασης, η οποία υπό τη διεύθυνση του Johann Jakob Meyer (1798-1826)

εξέδωσε στο Μεσολόγγι συνολικά 226 φύλλα, από την 1/1/1824 μέχρι τις 20/2/1826.

3. Το δημόσιο έλλειμμα και τα εξωτερικά δάνεια

Τα δημόσια έσοδα, λοιπόν, όπως είδαμε στα προηγούμενα, δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις αναγκαίες σχεδιαζόμενες (ή χρωστούμενες) δημόσιες δαπάνες του επαναστατικού ελληνικού κράτους. Οι λύσεις επομένως στο πρόβλημα του δημοσίου ελλείμματος ήταν δύο. Αφενός η πώληση των εθνικών γαιών και αφετέρου η σύναψη εξωτερικού δανείου.

Όμως, η παρέμβαση των λαϊκών στρωμάτων και των ενόπλων στη διάρκεια της Β' Εθνοσυνέλευσης ακύρωσε κάθε προοπτική πώλησης των εθνικών γαιών. Διότι οι μαχητές απέρριπταν κάθε προοπτική δημιουργίας μεγάλων έγγειων ιδιοκτησιών, δηλαδή απαιτούσαν να διατηρηθεί το καθεστώς χρήσης της γης από τους ίδιους τους αγρότες-μικροπαραγωγούς (και οι αντίστοιχες σχέσεις οικογενειακής γεωργίας που τα προϊόντα της προορίζονταν είτε για την τοπική αγορά είτε για τους προαγοραστές και τους εμπόρους μακρινών αποστάσεων). Με τον τρόπο αυτό, όπως υποστήριξε ο Ανδρέας Ανδρεάδης, αποτράπηκε η δυνατότητα σχηματισμού ενός νέου «τιμαριωτισμού» στις απελευθερωμένες περιοχές και παράλληλα εξασφαλίστηκαν οι «εγγυήσεις» για τη σύναψη εξωτερικού δανείου εκ μέρους της κυβέρνησης:

«Η πώλησις των δημοσίων κτημάτων θα ηδύνατο να αποφέρει πολλά, διότι οι εκλιπόντες Τούρκοι είχαν αφήσει εις χείρας μας απέραντα αγροτικά και ικανά αστικά κτήματα. Αλλ' αι συνελεύσεις αποβλέπουσαι δικαίως εις ταύτα ως εις ένα των κυριοτέρων πόρων του μέλλοντος και ως την ασφαλεστέραν εγγύησιν εξωτερικού δανείου, απηγόρευσαν κατ' αρχήν την πώλησιν των εθνικών γαιών και κατέστησαν δυσχερεστάτην την των φθαρτών κτημάτων [...] Τα κτήματα λοιπόν θα επωλούντο πολύ κάτω της θεωρητικής των αξίας· θα ηγοράζοντο δε υπό των μόνων οίτινες διέθετον κεφάλαιά τινα, δηλαδή ξένων, ομογενών και κοτζαμπασήδων. Ούτω δε και το κράτος θα εισέπραττεν ολίγα και νέος τιμαριωτισμός θα εσχηματίζετο. [...] Ο κίνδυνος τοιούτου τινός τιμαριωτισμού εξ αρχόντων αντικαθιστώντων τους αγάδες είχε καταγγεληθή υπό των “δημοτικών” κατά την εν Άστρει Συνέλευσιν, ήτις δια

τούτο είχε απαγορεύσει την πώλησιν των εθνικών γαιών» (Ανδρεάδης 1925: 8, 37. Βλ. επίσης Μάουρερ 1976: 345 κ.ε., Μηλιός 1990).¹⁹²

Τα λαϊκά στρώματα και ιδίως οι ένοπλοι, έχοντας προσχωρήσει στον εθνικισμό (στην εθνική ιδέα), συγκροτήθηκαν ταυτόχρονα σε οιονεί πολιτική δύναμη που διαφύλασσε και στήριζε το ριζοσπαστικό-φιλελεύθερο θεσμικό πλαίσιο του κράτους της Επανάστασης και επέβαλλε λύσεις σε αντιστοιχία με τις άμεσες επιδιώξεις τους, στο πλαίσιο πάντα της νέας κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας που διαμορφωνόταν. Επομένως, παρέμενε ως μόνη εναλλακτική η σύναψη εξωτερικού δανείου.¹⁹³

Οι πρώτες διαπραγματεύσεις έγιναν στο Παρίσι το 1823 με τους «Ιωαννίτες Ιππότες», οι οποίοι μετά την κατάληψη της Μάλτας από τον Ναπολέοντα το 1798 επιδίωκαν να εξασφαλίσουν και πάλι κάποια ευρωπαϊκή επικράτεια όπου να ασκούν κυριαρχία. Απαίτησαν έτσι από την ελληνική κυβέρνηση, ως όρο για τη σύναψη δανείου, να τους παραχωρηθεί η Ρόδος (την οποία άλλωστε κατείχαν κατά την περίοδο 1310-1522) και η Αστυπάλαια, όταν αυτές θα απελευθερώνονταν από τους Οθωμανούς, και μέχρι τότε η Σύρος. Η ελληνική κυβέρνηση απέρριψε το αίτημα και οι διαπραγματεύσεις σταμάτησαν. Επιτυχείς υπήρξαν, αντίθετα, οι διαπραγματεύσεις με τράπεζες του Λονδίνου.

Η ελληνική επαναστατική κυβέρνηση υπό την ηγεσία του Μαυροκορδάτου αντιλήφθηκε σωστά, το αργότερο από το 1823, τις αντιθέσεις στο εσωτερικό της Ιεράς Συμμαχίας, με τη διαφοροποίηση της βρετανικής πολιτικής από το 1822, (όταν για παράδειγμα η βρετανική κυβέρνηση ανακήρυξε τη Βρετανία «ουδέτερη» αναφορικά με τον ναυτικό αποκλεισμό των οθωμανικών λιμανιών που κήρυξε η επαναστατική ελληνική κυβέρνηση στις 25/3/1822), και

---

192 Για την ενσωμάτωση-υπαγωγή της οικογενειακής γεωργίας στη διευρυμένη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής βλ. Μηλιός 2020. Όπως επισημαίνει ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος: «Το γεγονός ότι ανάμεσα στο κράτος και τους καλλιεργητές των εθνικών γαιών δεν παρεμβαλλόταν ένα στρώμα μεγαλοϊδιοκτητών, που μέσα από το μηχανισμό της γαιοπροσόδου θα προσανατόλιζε την αγροτική οικονομία σύμφωνα με τα δικά του συμφέροντα, επέτρεπε στους αγρότες να αισθάνονται σαν ανεξάρτητοι παραγωγοί και να δραστηριοποιούνται προς την κατεύθυνση των εντατικών καλλιεργειών. Στο σημείο αυτό, το αστικό κράτος κατάφερε να παίξει τέλεια το ρόλο του: Εμποδίζοντας το σχηματισμό μιας τάξης μεγαλογαιοκτημόνων και οργανώνοντας τις νέες εμπορευματικές καλλιέργειες στη βάση της μικρής παραδοσιακής μονάδας, ανέπτυξε κατά θεαματικό τρόπο την αγροτική παραγωγή και άφησε ελεύθερο το πεδίο στη δράση του εμπορίου και σε όλα τα ταξικά συμφέροντα που απορρέουν από αυτό» (Παναγιωτόπουλος 1980: 228).

193 Ήδη στις 23 Νοεμβρίου 1821, ο *Άρειος Πάγος* – η προσωρινή διοίκηση της «Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος» – ενέκρινε ψήφισμα για τη σύναψη εξωτερικού δανείου (Ανδρεάδης 1904: 11).

μπόρεσε έτσι, το 1824, να εξασφαλίσει τις προϋποθέσεις για το πρώτο εξωτερικό δάνειο του ελληνικού κράτους, ώστε να καταστεί δυνατή η χρηματοδότηση της εξελισσόμενης Επανάστασης.

Όμως δεν επρόκειτο μόνο για ένα πολιτικό ζήτημα. Η βασική προϋπόθεση για τη σύναψη των δανείων ήταν ότι η νικηφόρα εδραίωση της Επανάστασης κατά την περίοδο 1821-24 και η διαμόρφωση του πρώτου ελληνικού κράτους στην Πελοπόννησο, τη Στερεά, τα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη οδήγησε τις «χρηματαγορές» στο να προεξοφλήσουν τη βιωσιμότητα του ελληνικού κράτους.

Καθοριστικό ρόλο σε αυτό έπαιξε η γενικότερη οικονομική συγκυρία, η οποία διευκόλυνε τη σύναψη επισφαλών δανείων: ο «κερδοσκοπικός πυρετός» που κυριαρχούσε στη δεδομένη στιγμή (από το 1823) στη Βρετανία και διεθνώς επέτρεψε τη γρήγορη σύναψη των ελληνικών «δανείων της Ανεξαρτησίας» με όρους ανάλογους προς αντίστοιχα δάνεια άλλων κρατών κατά την περίοδο αυτή και σε αναφορά με τις προτάσεις της ελληνικής προσωρινής κυβέρνησης προς τους διαπραγματευτές.

«Η Αγγλία διήρχετο τότε ένα εκ των κερδοσκοπικών εκείνων πυρετών, οίτινες περιοδικώς αναφενόμενοι ωθούν τον κόσμον του Άστεως εις τας μάλλον επισφαλείς επιχειρήσεις. Η κερδοσκοπική περίοδος, ήτις ήρξατο αναπτυσσομένη μεσούντος του 1823 [...] ιδιάζον χαρακτηριστικόν έχει την ακράτητον ροπήν προς δάνεια ξένων κρατών, και δη κρατών μη επισήμως ανεγνωρισμένων, οία ήσαν λ.χ. η Βραζιλία, η Χιλή, η Κολομβία κτλ. Δάνειον λοιπόν συναπτόμενον υπό λαού, ού τα κατορθώματα ελάμπρυνε και απαράμιλλος προπατορική αίγλη, δεν ήταν δυνατόν ή να στεφθή υπό πλήρους επιτυχίας» (Ανδρεάδης 1904: 15-16).

Τα «μη ανεγνωρισμένα» κράτη, και μεταξύ αυτών το ελληνικό κράτος της Επανάστασης, αξιολογούνταν από τις χρηματαγορές ως βιώσιμα, καίτοι δεν είχαν ακόμη de jure διεθνοπολιτική υπόσταση· η επικείμενη αναγνώρισή τους θεωρείτο δεδομένη. Αυτό που θεωρείτο ιδιαίτερα επισφαλές, και η επισφάλεια αποτυπωνόταν αφενός στο «κούρεμα» του πραγματικού ποσού του δανείου ως προς το ονομαστικό χρέος που έπρεπε να αποπληρωθεί και αφετέρου στο επιτόκιο, ήταν η δυνατότητα του δανειζόμενου κράτους να το αποπληρώσει· με άλλα λόγια, ο κίνδυνος χρεοστασίου (default) του δανειζόμενου κράτους αξιολογούνταν, όπως άλλωστε αποδείχθηκε, ως ιδιαίτερα υψηλός.

Το πρώτο δάνειο συνομολογήθηκε τον Φεβρουάριο 1824 και το δεύτερο τον Φεβρουάριο 1825. Τα δάνεια αυτά ήταν ιδιαίτερος επισφαλή για τους δανειστές (ως δανειζόμενος εμφανιζόταν η Greek Federation και μεσολαβητής η Greek Committee του Λονδίνου).

Το δάνειο του 1824 είχε ονομαστικό κεφάλαιο 800.000 λίρες, διάρκεια 36 ετών, με χρεολύσιο 1% και επιτόκιο 5%, και εκδόθηκε προς 59%, δηλαδή στην πραγματικότητα απέφερε 472.000 λίρες. Οι δανειστές κράτησαν τους τόκους και τα χρεολύσια δύο ετών, δηλαδή συνολικά, μαζί με τις προμήθειες διαχείρισης 123.000 λίρες, επομένως η ελληνική κυβέρνηση έλαβε καθαρό ποσό 348.000 λιρών, 308.000 σε μετρητά, 11.900 σε πολεμοφόδια, ενώ διατήρησε στο Λονδίνο 28.100 λίρες.

Το δάνειο του 1825 είχε ονομαστικό κεφάλαιο 2.000.000 λίρες και εκδόθηκε προς 55,5%, δηλαδή στην πραγματικότητα απέφερε 1.110.000 λίρες. Οι τόκοι και τα χρεολύσια δύο ετών, όπως και οι προμήθειες και τα άλλα έξοδα των διαχειριστών εκτιμήθηκαν σε 284.000 λίρες, οπότε το διαθέσιμο καθαρό ποσό ήταν 826.000 λίρες.

Οι Έλληνες διαπραγματευτές πείστηκαν από την «τετραρχία» των Βρετανών διαχειριστών να διατηρήσουν στο Λονδίνο 496.220 λίρες για την απόσβεση των δανείων, δηλαδή για την επαναγορά των ελληνικών ομολόγων, των οποίων η τιμή μειωνόταν ταχέως, μετά την αρνητική καμπή του πολέμου που προέκυψε από την είσοδο τον Φεβρουάριο 1825 στην απελευθερωμένη ελληνική επικράτεια των στρατευμάτων του Ιμπραήμ πασά της Αιγύπτου.¹⁹⁴ Διέθεσε επίσης 392.600 λίρες για παραγγελία σε βρετανικά και αμερικανικά ναυπηγεία σύγχρονων ατμοκίνητων πολεμικών πλοίων, χωρίς εντούτοις να φροντίσει να περιληφθούν στις σχετικές συμφωνίες ποινικές ρήτρες στην περίπτωση που δεν θα ετηρούντο από τους κατασκευαστές οι συμφωνηθείσες ημερομηνίες παράδοσης.¹⁹⁵ Μαζί με τα υπόλοιπα του προηγούμενου δανείου περιήλθαν τελικώς στην ελληνική κυβέρνηση 232.558 λίρες.

Στις 25 Απριλίου 1827, στο πλαίσιο των εργασιών της 3^{ης} Εθνοσυνέλευσης στην Τροιζήνα, η Λογιστική Επιτροπή κατέθεσε Έκθεση (εν είδει Απολογισμού) για τις συνολικές δαπάνες (οι

---

194 Μέσα στο 1825 εξαγοράστηκαν ομολογίες του πρώτου δανείου ονομαστικής αξίας 250.000 λιρών έναντι 113.200 λιρών και ομολογίες του δεύτερου δανείου ονομαστικής αξίας 218.00 λιρών έναντι 91.110 λιρών (Ανδρεάδης 1904: 30-31). Εντούτοις, η δραματική εξέλιξη του πολέμου, οδήγησε την ελληνική κυβέρνηση στο να κηρύξει χρεοστάσιο στις 6 Απριλίου 1826, τέσσερις μέρες πριν την πτώση του Μεσολογγίου.

195 Μόνο ένα εξ αυτών, το «Καρτερία», έφτασε στην Ελλάδα πριν το τέλος του πολέμου, τον Σεπτέμβριο 1826.

οποίες προέκυψαν από αντίστοιχα έσοδα) στη διάρκεια της Επανάστασης, δίνοντας μάλιστα έμφαση στις καταχρήσεις και υπεξαιρέσεις που έλαβαν χώρα κυρίως κατά την 3^η περίοδο, από τα τέλη του 1824 και μετά. Οι συνολικές δαπάνες της Διοίκησης από την έναρξη της Επανάστασης (επομένως και τα ποσά που αυτή είχε εισπράξει) υπολογίζονταν σε 70.116.828,7 γρόσια, εκ των οποίων τα 53.044.894,25 γρόσια δαπανήθηκαν κατά την τρίτη περίοδο (Μάμουκας 1840: 155).

Το ποσό των 553 χιλιάδων λιβρών που έφτασε συνολικά στην Ελλάδα από τα εξωτερικά δάνεια υπολογίστηκε σε 27.915.321 γρόσια ή σχεδόν 40% του συνόλου των εσόδων της Διοίκησης (ή 53% των εσόδων της τρίτης περιόδου), σημαντικά ψηλότερο από τα συνολικά έσοδα «εισπραχθέντα παρ' Ελλήνων» (22.375.070 γρόσια).

Πέρα όμως από τα ποσά που εισέπραξε και δαπάνησε η Διοίκηση, υπήρξαν επίσης εισπράξεις που δεν αποδόθηκαν στο κράτος, καθώς υπεξαιρέθηκαν ή έγιναν αντικείμενο κατάχρησης. Χαρακτηριστικά στην Έκθεση της Λογιστικής διαβάζουμε, μεταξύ άλλων:

«Δεν είναι σημειωμένα μηδόλως εις τα Κατάστιχα εις ποία μέρη εδόθησαν, ή εστάλησαν προς κοινήν χρήσιν τα μεγάλης ποσότητος Γεννήματα, Πολεμοφόδια, η Ξυλική, και άλλα τοιαύτα, όσα ηγοράσθησαν δια δημοσίων χρημάτων παρά του Υπουργείου της Οικονομίας, και μήτε Κατάστιχα αποθηκών ευρίσκονται, όπερ είναι σημείον καταχρήσεων. Εις τα Κατάστιχα ευρίσκονται και παράνομοι πωλήσεις Εθνικών κτημάτων, και ανύπαρκτοι πληρωμαί αυτών, ως έπραξε κατά τούτο και ο Υπουργός της Οικονομίας της Γ' Περιόδου εις τα παρ' αυτού αγορασθέντα Εθνικά κτήματα [...] Η τιμή των εν Επιδαύρω Εθνικών Μύλων, τους οποίους ηγόρασεν ο Ιωάννης Πάγκαλος μετά του Γεωργαλά Πίγκου δεν είναι περασμένη μηδόλως εις τα Εθνικά Κατάστιχα, καθώς μήτε η πληρωμή των αυτών Μύλων [...] Εκ δε των συνεισφορών, αι οποίαι εδόθησαν προς το έθνος από τους Φιλέλληνας και Έλληνας, εκτός και εντός της Επικρατείας, απ' αρχής του ιερού αγώνος του μέχρι τέλους της Γ' Περιόδου, και αι οποίαι εμπορούν να αναβαίνουν εις Μιλλιόνια Γροσίων, δεν ευρίσκονται περασμένα εις τα Κατάστιχα, ειμή μόνον μερικά εκατοντάδες χιλιάδων Γροσίων· το ίδιον δε τρέχει και εις τους κατά καιρούς διαφόρους δοθέντας εράνους» (Μάμουκας 1840: 156, 157, 162).

Βλέπουμε ότι η Λογιστική Επιτροπή δεν διστάζει να καταγράψει τις (μεγαλύτερες ή μικρότερες) ατασθαλίες και καταχρήσεις που διαπιστώνει από τους ελέγχους της, και εγκυκαλεί

μάλιστα τον Υπουργό της Οικονομίας της Γ΄ Περιόδου (1824-1827),¹⁹⁶ για παράνομη πώληση εθνικών κτημάτων.

Παρά τις ατασθαλίες και καταχρήσεις, και λαμβάνοντας υπόψη τις συνθήκες και τις καμπές στις οποίες βρέθηκε η Επανάσταση, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το έργο των Λογιστικών Επιτροπών που συνέστησαν οι επαναστατικές κυβερνήσεις της περιόδου 1821-27 υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικό, και αποτέλεσε τη βάση για τη θεμελίωση των αρχών της σύγχρονης δημοσιονομικής διαχείρισης στο νέο ελληνικό κράτος. Εντούτοις, όπως έχω ήδη επισημάνει (Μηλιός 2020: 139-156), η κρατική συγκρότηση της περιόδου 1821-27 πολύ συχνά αποσιωπάται ή αγνοείται, είτε από ελλιπή γνώση, είτε (κυρίως) για να απαξιωθεί ο συνταγματικός δημοκρατισμός της περιόδου και να εξυμνηθεί το μετέπειτα «εκσυγχρονιστικό» έργο της βοναπαρτικής δικτατορίας του Καποδίστρια.

---

196 Κατά την Γ΄ Περίοδο (1824-1827) διετέλεσαν δύο Υπουργοί της Οικονομίας, ο Νικόλαος Πονηρόπουλος (από 13/7/1824 έως 1/3/1826 και ο Νικόλαος Οικονόμου, από 1/2/1826 (Δημακόπουλος 1966: 234). Η Λογιστική Επιτροπή αναφέρεται κατά πάσα πιθανότητα στον πρώτο.

Πρόλογος

Το Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, συμμετείχε στον εορτασμό για τα 100 χρόνια από την ελληνική επανάσταση, με την διοργάνωση ημερίδας σχετικά με τα οικονομικά του αγώνα του '21. Η ημερίδα διεξήχθη στο πλαίσιο του συντονισμού από την Επιτροπή «Ελλάδα 2021» (<https://www.greece2021.gr/>) και ανήκει σε ένα ευρύτερο σύνολο εκδηλώσεων που διοργάνωσε το Α.Π.Θ. <https://websites.auth.gr/auth2021/>

Η οικονομική διάσταση του αγώνα για την ελευθερία αναλύεται στις επόμενες σελίδες και έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον ιστορικό και τον οικονομολόγο.

Ευχαριστούμε θερμά τους εισηγητές της ημερίδας,

Αντώνη Α. Αντωνίου – Οικονομολόγο – Δρ. Οικονομικής ιστορίας Πανεπιστημίου Paris 1 – Sorbonne

Νικόλαο Βαρσακέλη, - Καθηγητή Βιομηχανικής Πολιτικής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Νίκο Κανελλόπουλο - Επίκουρο καθηγητή Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων

Γιάννη Μηλιό - Ομότιμο καθηγητή στον Τομέα Ανθρωπιστικών Επιστημών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου

Κατερίνα Μπρέγιαννη - Διευθύντρια Ερευνών, ΚΕΙΝΕ Ακαδημίας Αθηνών

Νίκο Τόμπρο, - Επίκουρος καθηγητή Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων

Λευτέρη Τσουλφίδη - Καθηγητή, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

και την Ραφαηλία Κελεπίρη, υποψήφια διδάκτορα του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του ΑΠΘ για την επιμέλεια των πρακτικών.

Η επιτροπή διοργάνωσης

Κυριακή Κοσμίδου, καθηγήτρια, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περσεφόνη Τσαλίκη, καθηγήτρια, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Κωνσταντίνος Γ. Παπαδόπουλος, αναπληρωτής καθηγητής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

A. Το νόμισμα ως αποτύπωμα του έθνους-κράτους.....	5
1. Μετάβαση από τον οθωμανικό στον εθνικό οικονομικό χώρο: Παράλληλα και κύρια νομίσματα	5
2. Προσπάθειες εισαγωγής νομισματικής μονάδας κατά την περίοδο της Επανάστασης.	9
3. Η εισαγωγή του φοίνικα από τον Ιωάννη Καποδίστρια : εθνικό νόμισμα και έθνος-κράτος.....	14
4. Συμπεράσματα.....	23
B. Η συγκρότηση των δημοσίων οικονομικών και η δυσχέρεια οικονομικής διαχείρισης της επανάστασης του 1821.	24
1. Το ιδεολογικό ρεύμα του διαφωτισμού και η οργάνωση του κράτους	25
2. Η επίδραση των ιδεών του διαφωτισμού στη συγκρότηση των δημοσίων οικονομικών της επανάστασης	30
3. Η δυσκολία επίτευξης των δημοσιονομικών στόχων.....	39
4. Τα δάνεια της επανάστασης του 1821	42
5. Συμπεράσματα.....	44
Γ. «...γνωρίζων κάλλιστα το ηθικόν του <Ελληνας> στρατιώτου, εξήτησεν από τη Διοίκησιν μόνον θροφάς και πολεμοφόδια, και τίποτες άλλο»: Σκέψεις επί της επίδρασης της μισθοδοσίας και της τροφοδοσίας στα στρατεύματα των επαναστατημένων Ελλήνων	46
1. Οι επαναστατικές δυνάμεις των Ελλήνων	47
1.1 Άτακτα στρατεύματα.....	48
1.2 Τακτικά στρατεύματα	56
2. Συμπεράσματα.....	61
Δ. Η οικονομία και τα οικονομικά της Επανάστασης του 1821.....	64
1. Η μέριμνα της Επανάστασης για τη «Δημόσια Οικονομία».....	64
2. Δαπάνες και έσοδα. Ο Προϋπολογισμός του 1823.....	65
2.1. Δαπάνες: Στρατιωτικές, ναυτικές, της διοικήσεως	66
2.2. Έσοδα: Φόροι, καταναγκαστικοί έρανοι, λείες, λύτρα, εσωτερικός δανεισμός, εκούσιες εισφορές	67
3. Το δημόσιο έλλειμμα και τα εξωτερικά δάνεια.....	74
Ε. Επανεξετάζοντας τον Χαρακτήρα της Επανάστασης του 1821.....	80
1. Εισαγωγή	80
2. Οικονομικές και Κοινωνικές Συνθήκες	81
3. Η Επανάσταση του 1821 και ο Χαρακτήρας της.....	85
4. Κοινωνικές τάξεις και ο ρόλος τους	88
5. Συμπεράσματα – Παρατηρήσεις.....	90

Αναφορές.....	91
ΣΤ. Οι Μπερατλίδες του 18ου Αιώνα: Ο Χαμένος Κρίκος της Επανάστασης του 1821;.....	105
1. Εισαγωγή	105
2. Οθωμανική Αυτοκρατορία: Ένα Κράτος Προσόδου.....	108
3. Το Φορολογικό Σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η Επανάσταση	111
4. Αγροτικός τομέας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και Επανάσταση.....	113
5. Οι Μπερατλίδες του 18ου αιώνα.	116
6. Ο Καθοριστικός Ρόλος των Μπερατλήδων του 18ου Αιώνα στην Επανάσταση	118
Βιβλιογραφία	122